

О. Є. Златогорський, С. В. Демедюк

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ «РАЙ» У СЕЛИЩІ ШАЦЬК НА ПОЛІССІ

У статті на основі нових археологічних джерел та аналізу літописних даних стверджується локалізація давньоруського міста Рай, згаданого у літописі під 1255 та 1287 рр., на східній околиці сучасного селища Шацьк Волинської області.

Ключові слова: городище, «стіжок», Рай, локалізація, вислі печатки

У пошуках літописного «Раю». Автори даної публікації присвятили цій темі вже низку статей і виступів на конференціях, головною тезою яких є підтвердження локалізації згаданого у літописах містечка Рай на території сучасного селища Шацьк Волинської області. Таке ствердження базується, в першу чергу, на аналізі результатів археологічних досліджень, які налічують вже чотири польові сезони та, звичайно, авторському трактуванні відомих вже літописних згадок. Наше бачення вносить суттєві корективи в історичну географію давньоруської Волині, а тому потребує уваженої аргументації. Це стосується зокрема і того факту, що до недавніх часів в історіографії усталено локалізували літописний Рай у селі Яревище Старовижівського району Волинської області. Забігаючи наперед зазначимо, що заради дотримання об'єктивності наших історичних пошуків, ми провели археологічні дослідження і на території пам'ятки у Яревищі. У невеликій траншеї розмірами 8,0×1,0 м, глибиною 0,30 м на площадці «городища» ми не виявили жодного артефакту давньоруського часу. Більше того, під час обстеження пам'ятки та прилеглої до неї території, виявлено лише декілька невиразних фрагментів керамічного посуду XIX ст. І це, на фоні яскравих знахідок

давньоруського часу на території пам'ятки у Шацьку, ще більше впевнило нас у справедливості наших висновків. Не дивлячись на те, що літописний Рай локалізував у Яревищах видатний вчений – П.О. Раппопорт.

У своїй відомій роботі «Військове зодчество західноруських земель X–XIV ст.» Павло Раппопорт розміщує літописне містечко Рай на правому березі р. Прип'яті в с. Яревище: «*Оно расположено на заболоченном лугу в восточной части села близ Вознесенской церкви*» [Раппопорт, 1967, с. 19]. Підставою такої локалізації для відомого дослідника є його власна публікація «Нові дані з історичної географії Волині», а точніше одноіменна доповідь на слов'янській секції XI конференції Інституту археології АН УРСР у Києві 27 квітня 1962 р., у якій він за результатами власних польових досліджень 1959–1962 рр. та близькістю назв Рай–Яревище «переносить» літописний Рай на волинські землі [Раппопорт, 1964, с. 55–56]. Більш детально свої міркування стосовно цього літописного містечка Раппопорт наводить у спеціальній публікації «Місто Рай» [Раппопорт, 1969], де подає і карту «Маршрут походу князя Володимира Васильовича у 1287 р.» (рис. 1).

Заради справедливості, слід зазначити, що Павло Олександрович та його сучасники–колеги відчували необхідність локалізувати літописне містечко Рай саме на Волині. До публікацій російського дослідника на всіх історичних картах і у публікаціях Рай розташовували північніше Кам'янця, на захід від Гродно, біля сучасного села Райгород, або за 20 км на південний захід від м. Августів Білостоцького воеводства Польщі. «*Русский город Рай, – пише Раппопорт, – должен был находится к*

© О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, С.В. ДЕМЕДЮК, 2013

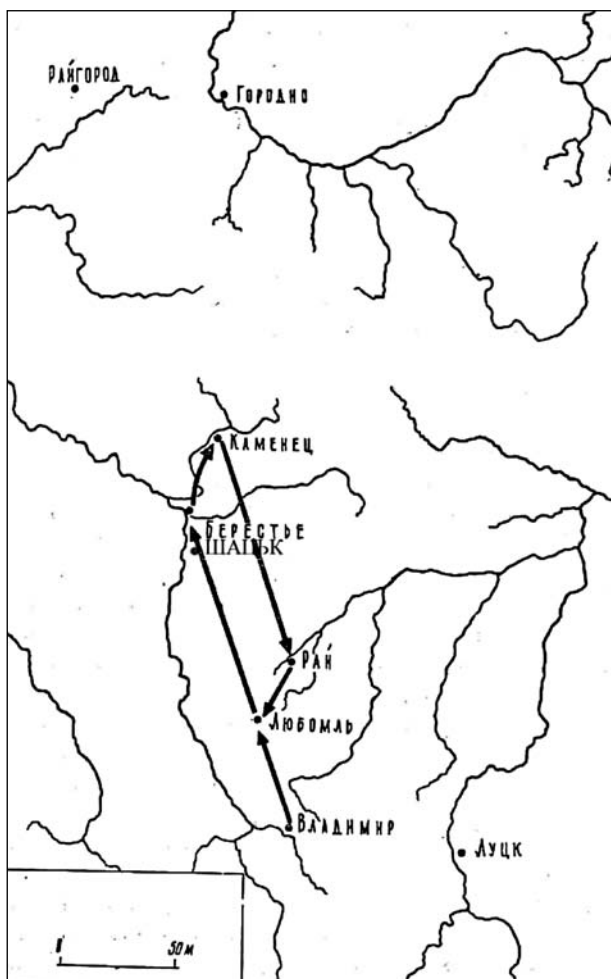

Рис. 1. Маршрут походу
кн. Володимира Васильовича у 1287 р.
(за П. Раппопортом)

югу от Каменца, на пути в Любомль. Но для того, чтобы окончательно решить этот вопрос мало было одной отрицательной аргументации; нужно было найти, где же в действительности находился Рай» [Раппопорт, 1969, с. 176]. Дослідник «знаходить» літописне місто у близькому за звучанням Яревиці – так народжується наукова легенда, яка стає беззаперечним фактом для публікацій другої половини ХХ ст. Проте, якщо подивитися на карту, складену самим Раппопортом, і слідувати його ж аргументації, то більш логічніше розмістити Рай на шляху між Кам'янцем і Любомлем у сучасному Шацьку, а не серед заліснених, заболочених територій сучасного Яревища.

На допомогу нам прийдуть і літописні згадки, аналіз яких схилиє «шальки терезів» на користь Шацька. П. Раппопорт аналізує дві згадки: 1255 р. про повернення Данила Галицького з походу на ятвягів і 1287 р. про поїздку князя Володимира Васильовича з Кам'янця до Любомля.

«В лето 6763. [...] Данилу же королеви иду-
щу ему по озеру, и виде при березь гору красну и

градъ бывшій на ней преже, именемъ Рай; оттуда же приде въ домъ свой» [Полное, 1843, с. 191]

«В лето 6795. [...] Посемъ же поѣха изъ Каменца до Раю, будущу же ему ту [...] Мьстиславъ же прїѣха къ нему въ Рай, со своими бояры и со слугами, и съ ними епископъ Володимерьскій, и Борко и Оловянецъ [...] Володимеръ же прїѣха изъ Раю въ Любомль» [Полное, 1843, с. 214–216].

Російській дослідник, аналізуючи ці дві згадки, наводить наступну аргументацію. Першу згадку він прив'язує до Райміста, що перебувало під опікою ятвязьких племен, оскільки згадане літописцем озеро і місто над ним не вкладається у схему топографічного розміщення Яревища (пам'ятка ж у Шацьку розміщена на березі великого озера Люцимир!). Стотно другій згадці П. Раппопорт наводить досить широкі логічні міркування: «Попробуем сопоставить эти события с картой. Из стольного города Владимира князь Владимир Василькович выехал на север – через Любомль и Бересте в Каменец – путь, равный примерно 180 км. В Каменце тяжело больной князь узнал, что монголы покинули Вольнь и, следовательно, можно возвращаться назад. Вместо этого он едет дальше на север, примерно еще 160 км, в гущу ятвяжских лесов. Сюда, на самую границу русских земель он вызывает князя Мстислава и епископа, здесь делает свои последние распоряжения и, наконец, уже едва живой вновь едет около 300 км, чтобы добраться до своего любимого Любомля. Несомненно, что здесь что-то не так. Ведь из Каменца Владимир Василькович явно должен был направиться на юг, а не на север [...] Судя по прямому смыслу летописного известия Владимир Василькович из Каменца должен был отправиться прямо в Любомль. Следовательно и Рай должен находиться на этом пути, т.е. где-то севернее Любомля» [Раппопорт, 1969, с. 176–178]. І далі дослідник наводить аргументацію на користь Яревища. Безсумнівно, що тут щось не так – повторимося ми за П. Раппопортом: розташування Шацька на гостинці більш ймовірно, ніж Яревища (рис. 1).

Підсумовуючи вищенаведену аргументацію, відмітимо наступні складові переважаючого вибору локалізації літописного Раю у Шацьку, а не у Яревищі: 1) згідно повідомлення літописця містечко зведено на березі озера; 2) прошкувати з Кам'янця до Любомля зручніше і логічніше через Шацьк, а не Яревище і 3) найголовніше: культурний шар давньоруського часу на пам'ятці, локалізованій П.О. Раппопортом, – відсутній.

До речі, російський дослідник повинен був знати, що на території сучасного йому Шацька існує давньоруське городище. Його фіксує (без ототожнення з літописним Раєм) у «Археологічній карті Волинської губернії» Володимир Антонович [Антонович, 1901, с. 61]. Але «вед-

межу послугу» Павлу Раппопорту робить його інший колега, Юрій Кухаренко, який проводить розвідки на території північно-східної Волині трохи раніше за нього. У 1961 р. у праці «Середньовічні пам'ятки Полісся» він занотує: «По сведениям В.Б. Антоновича, возле города [Шацька – Авт.] на берегу озера Люцемир расположено овальное городище и большой курган. При обследовании берегов озера нам не удалось обнаружить городища, а «курган» оказался поздним военным укреплением» [Кухаренко, 1961, с. 31]. Що ж, авторитети теж можуть помилятися, і від того, ми думаємо, стає лише цікавіше сучасним дослідникам, коли виявляється і досліджується повністю новий для науки матеріал, така собі унікальна *tabula rasa* давньоруської історії у ХХІ сторіччі.

Мовою археологічних джерел. Пам'ятка, яка примусила нас по-новому прочитати літописні джерела, і у плані археологічному представляє дещо нове явище у науці, хоча вже ustalene в історіографії з подачі того ж самого Павла Раппопорта. Давньоруське городище у Шацьку відноситься до категорії так званих «стіжкових». «Существует целая группа **волинских** (виділення наше. – Авт.) городищ, – пише П. Раппопорт, – имеющих искусственно приданную им округлую форму. Простейшие из них представляют собой небольшие круглые площадки без валов, защищенные со всех сторон болотом» [Раппопорт, 1967, с. 19]. Наш колега Сергій Панишко виділяє на території Волині стіжкові городища у Коршеві, Турійську, Камені, Любомлі («Фосія») і Ветлах. Основним земляним укріпленням цих пам'яток був насипний ескарп, що дозволяв одночасно вирішити два завдання: створював оборонний фас і піднімав рівень житлового майданчика городища, що в умовах рівнинної місцевості і зростання зволоження у ХІІІ ст. було оптимальним напрямком реконструкції городищ [Панишко, 2011, с. 335–336]. До категорії цих пам'яток відноситься і городище у Шацьку, основною морфологічною характеристикою якого є відсутність валів та ровів та наявність насипного ескарпу, що переважає над оточуючим рівнинним ландшафтом.

Пам'ятка знаходиться на східній околиці селища Шацьк, на високому мисі при березі озера Люцемир, що піднімається на 4 м над рівнем води (рис. 2). Озеро знаходиться з південної сторони пам'ятки, зі східної і північно-східної сторін вона обмежена болотом, а північну і західну частину займає сучасна житлова забудова. Місцеве населення цю територію називає «Гора», а в картографічних документах радянської доби вона значиться як урочище «Сад».

В історико-хронологічному плані на території пам'ятки виділяється декілька горизонтів: 1) період лужицької культури доби бронзи (XIV–IV ст. до н.е.); 2) період поморської культури ранньозалізного віку (VII–I ст.

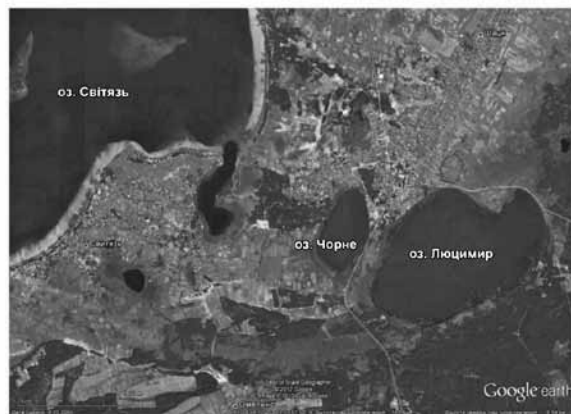

Рис. 2. Супутникові фото Шацька:
1 – з позначенням території пам'ятки;
2 – вигляд пам'ятки з півночі (перспектива)

до н.е.); 3) період вельбарської культури римського часу (II–IV ст. н.е.); 4) період празької культури ранньослов'янського часу (V–VI ст. н.е.); 5) період лука-райковецької культури ранньослов'янського часу (VII–IX ст. н.е.); 6) давньоруський період X ст.; 7) давньоруський період XI – першої половини XII ст.; 8) давньоруський період XII–XIII ст.; 9) середньовічний період XV–XVI ст. Таке напластування історичних горизонтів ускладнює і саме дослідження пам'ятки, і власне виділення контурів городища-стіжка. Культурний шар у межах території урочища «Сад» поширюється на площі 5 гектарів, проте нам вдалося розробити схему історико-культурного районування пам'ятки (рис. 3), а подальші археологічні дослідження можливо дозволять нам виокремити з площі пам'ятки ескарп стіжка.

Всього протягом 2009–2011 рр. археологічними експедиціями під керівництвом авторів досліджено 671 м² площі чотирма розкопками та двома траншеями. Археологічні об'єкти давньоруського періоду виявлені виключно в розкопках, які прилягають один до одного і розташовані по центру пам'ятки. Вони представлені 22 спорудами та 10 ямами, які хронологічно розподіляються наступним чином: 1)

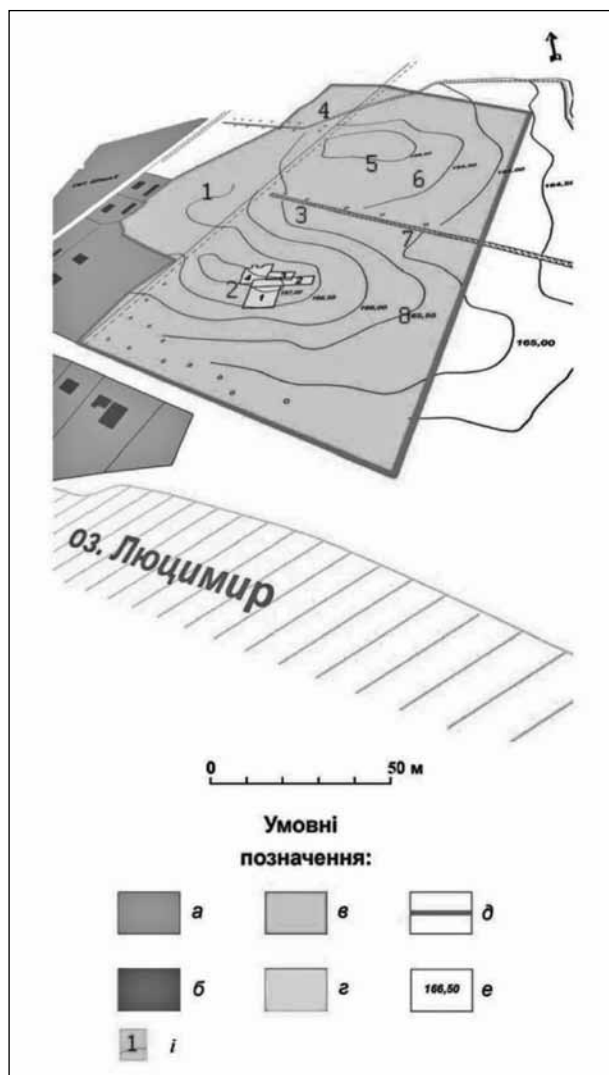

Рис. 3. Схема історико-культурного зонування пам'ятки Шацьк-Сад: 1, 3 – вельбарська культура; 2 – епоха бронзи, ранніх слов'ян, давньоруський період; 4, 5, 6 – пізнь середньовіччя; 7, 8 – давньоруський період. Умовні позначення: а – територія приватного сектору селища Шацька; б – сучасні будівлі; в – площа пам'ятки; г – розкопи (номери на плані співпадають з номерами розкопів); д – охоронні межі пам'ятки; е – висота над рівнем моря в метрах; і – історико-культурні зони пам'ятки

X–XI ст. – 20 об'єктів; 2) XI–XII ст. – 8 об'єктів; 3) XII–XIII ст. – 4 об'єкти [Златогорський, 2009; Демедюк, 2010].

На підставі керамічних комплексів більшість об'єктів давньоруського часу, відкритих в розкопах, датуються X – першою половиною XII ст. На основі мікроморфологічних і технологічних ознак серед наймасовішого типу посуду – горщиків – можливо виділити дві основні групи. До першої, більш чисельної, належать зразки, у яких, на відігнутих назовні вінцях, присутні відтягнуті маленькі валики з внутрішнього і зовнішнього боків (або тільки з внутрішнього). Виготовлені вони з глини з домішкою піску і

жорстви (часто зі слюдою) та мають поверхню різних відтінків сірого кольору. Друга група об'єднує кераміку з дуже якісної, відмудленої глини, з міцним випалом і дрібною текстурою. Вінця горщиків цієї групи мають простіше профільовані краї вінця: заокруглені і часто потовщені назовні у вигляді гладких манжетиків і відділені з внутрішнього боку жолобком. Серед орнаментів, окрім типових горизонтальних прокреслених ліній, для кераміки першої групи характерним є ряд косих овальних ямок на плічках над прокресленими лініями. В об'єктах і культурному шарі розкопів виявлено денця давньоруських горщиків з клеймами: 7 з них виготовлені у формі хрестів, 1 – як незамкнуте кільце, 1 – у вигляді свастики у кільці, 1 – у вигляді колеса.

Вироби з кістки давньоруського періоду представлені проколками, пластиною для руків'я ножа, обробленими рогами (у тому числі гостроконечниками). Особливої уваги заслуговує знахідка 2010 року, виготовлена з рогу, що має закінчення у вигляді голови звіра з відкритою пащею, основа предмета орнаментована рядами візерунку у вигляді рядів трикутників між двома смугами (рис. 6, 1, 2). Подібна знахідка відома з розкопок Десятинної церкви у Києві (датована відповідно – X ст.) [Івакін, 2008, с. 205, рис. 13, 1]. Відмінним являється лише візерунок «тіла» звіра: якщо шацький виріб орнаментований рядами насічок (рун – ?), то київський – обрамлений крученим орнаментом скандинавського стилю (рис. 6, 5). Стилiстична подібність візерунків на предметах наводить на думку, що ці вироби мають балтійське походження.

Серед металевих речей давньоруського періоду знайдено: серію ножів з короткими або зламаними вузькими черешками, фібули, кресала, наконечники стріл (один з широким плоским лезом, так званий «татарський» рис. 100, 2), шпори, двошипові остроги, вудила, перовидне свердло, вушко посудини, сокиру, гаки, замок, ключ, браслет-пластину з рослинним орнаментом.

Вироби з кольорових металів давньоруського періоду представлені бронзовими пряжками, кільцями, браслетами, накладками (до книжкової оправы?) з позолотою, різними пластинами, підвісним кинджаликом-прикрасою, медальйоном-«турицею», натільними хрестиками. Знайдено мідний анонімний візантійський фоліс (I тис. н.е.), що пізніше використовувався як медальйон (про що свідчить отвір в монеті і кільце, вставлене в нього). Привертає увагу один перстень з князівським знаком-тризубом (рис. 7, 1). Перстень виготовлений із міді, тризуб поданий у розквітлій формі. На основі цього персня-печатки авторами розроблено, а селищною радою затверджено сучасний герб селища Шацьк (рис. 7, 2).

Численними є також вироби із свинцю, представлені натільними хрестиками, медальйоном, торгові пломби з гербовим знаками Рю-

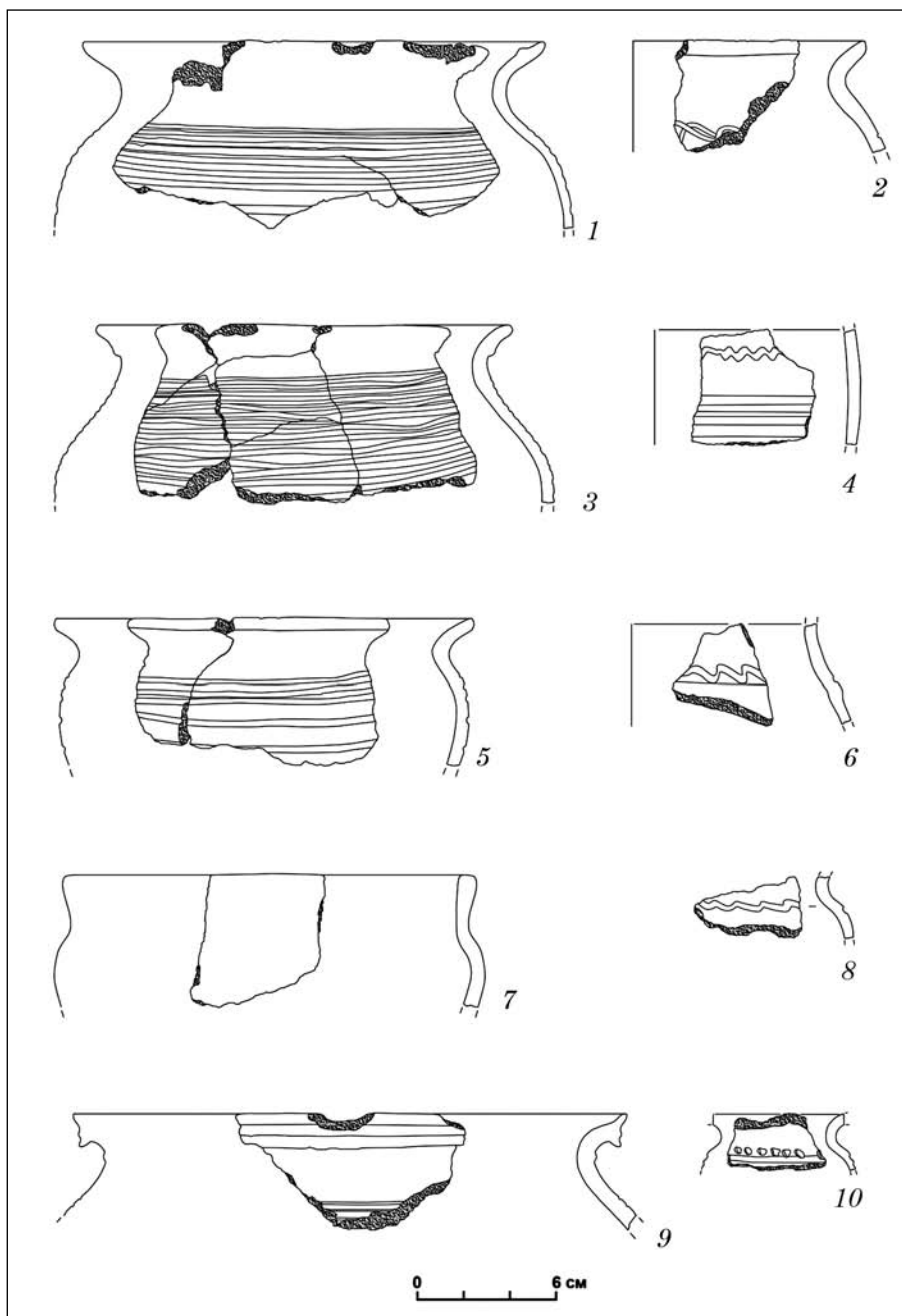

Рис. 4. Вибірка давньоруської кераміки з об'єктів пам'ятки

риковичів (двозуб). Важливими знахідками з Шацького городища є дві вислі печатки. У першої на лицевій стороні зображено погруддя архангела Михаїла, а на звороті – напис в три рядки «ДЪНЪСЛОВО» (рис. 6, 6). Дана печатка належить полоцькому, новгородському, турівському, а пізніше і великому київському князю Святополку–Михаїлу Ізяславичу (1050–1113). Друга печатка на лицевій стороні має погруднє зображення святого Андрія, на звороті напис «WT АНДРЕЯ» (рис. 6, 7). Досі дана печатка не була ідентифікована, але останні сфрагістичні дослідження доводять її стилістичну близькість до печаток Ратібора, що може бути свідченням їх синхронності. Щодо атри-

буції даної печатки, можливо припустити, що вона належала комусь з княжих намісників рубежу XI–XII століть [Жуков, 2011, с. 6].

Комплекс останніх археологічних джерел дає нам можливість (поки що верифікаційно) зробити ще одне уточнення в історичній географії Волині давньоруського періоду: Шацьке поозер'я на рубежі XI–XII ст. входило до складу Турівського князівства. Поки що ми не заявляємо це безапеляційно, але цілком логічно, що володіння турово-пінських князів на Волині охоплювали не лише Чорторийськ, Нобель, Дубровицю, Степань, а й простягалися далі на захід.

Таємниця назви. Під 1410 роком напередодні Грюнвальдської битви «Хроніка» Яна

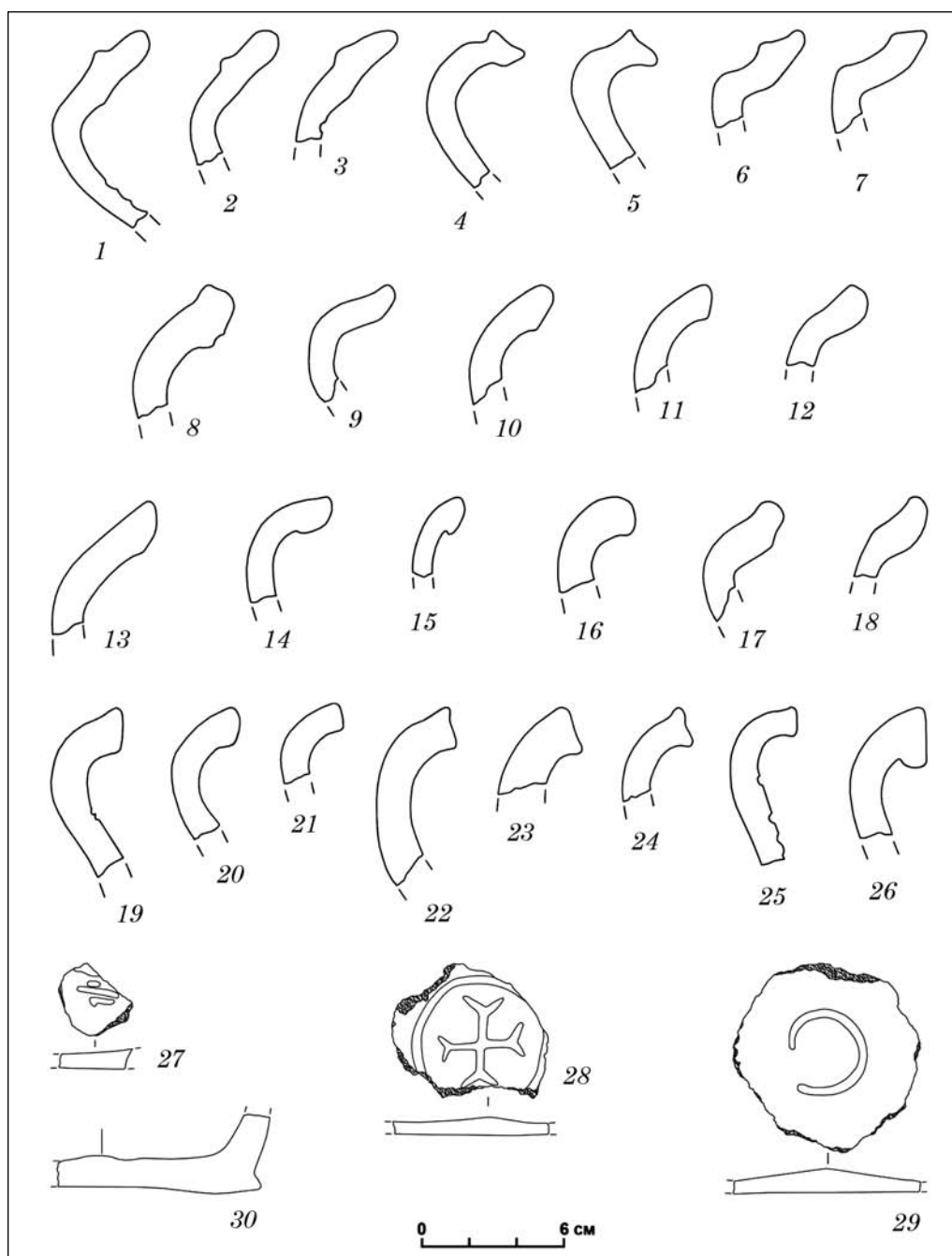

Рис. 5. Вибірка давньоруської кераміки з об'єктів пам'ятки

Длугоша засвідчує, що «відзначивши свято Різдва Христового в Любомлі, Владислав, король польський, відїджає в Любохню, Шацко і Ратно і поновлює заняття полюванням, запасаючи м'ясо наздогнаних звірів для пруської війни» [Длугош, 1962, с. 58]. Саме від цієї дати веде своє офіційне літочислення сучасне волинське селище Шацьк. Археологічний матеріал XV–XVI століть на досліджуваному нами городищі представлений численними знахідками. Звідки з'являється назва «Шацьк» і куди ж зникає «Рай»? Відповідь, ймовірно, лежить у «темному» XIV ст., яке «мовчить» про цю територію і у письмовому, і у археологічному плані.

Зазначимо лише, що в перекладі з німецької слово «schatz» означає «скарб», «багатство» (порівняйте, українську назву «шати»). А в перекладі з давньоєврейської слово «рай» означає «сад» – саме так називається нині урочище, на якому розміщена пам'ятка. Але такі хиткі лінгвістичні побудови завжди таять у собі небезпеку помилкової впевненості у своїй правоті, чому прикладом є і «яревищенський» слід в історії локалізації давньоруського Раю. Можливо подальші археологічні дослідження допоможуть розкрити таємницю трансформації назви волинського містечка, яке ми впевнено ідентифікуємо з літописним містом Раєм.

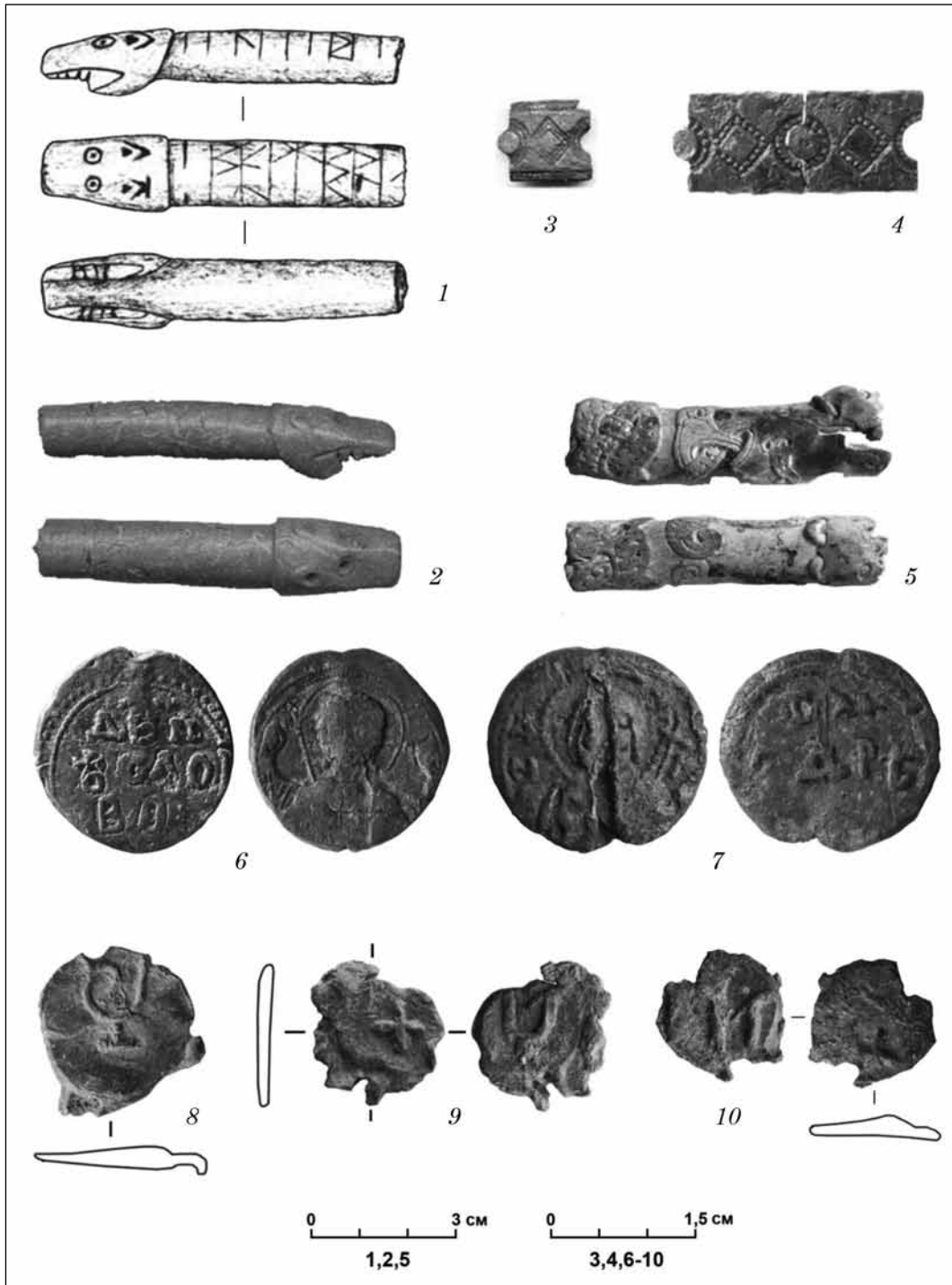

Рис. 6. Вибірка матеріалів давньоруського часу: 1-3, 6-10 – з розкопок у Шацьку; 4, 5 – з розкопок Десятинної церкви в Києві

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1–133.

Демедюк С.В. Звіт про результати археологічних досліджень на території багатопарового поселення та городища давньоруського часу у смт. Шацьк Волинської області (урочище «Сад») 2010 року / С.В. Демедюк. – Луцьк, 2010. – 88 с. // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2010/3.

Длугош Я. Грюнвальдская битва / Я. Длугош. – М. –

Л., 1962. – 214 с.

Жуков И. Вислые печати боярина Ратибора / И. Жуков // Нумизматика и фалеристика. – 2011. – № 3 (59). – С. 5–6.

Златогорський О. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році / О. Златогорський, С. Демедюк // Materiały i sprawozdania rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. – Rzeszów, 2010. – Tom XXXI. – S. 115–121.

Златогорський О. Звіт про результати наукових рятівних археологічних розкопок на території бага-

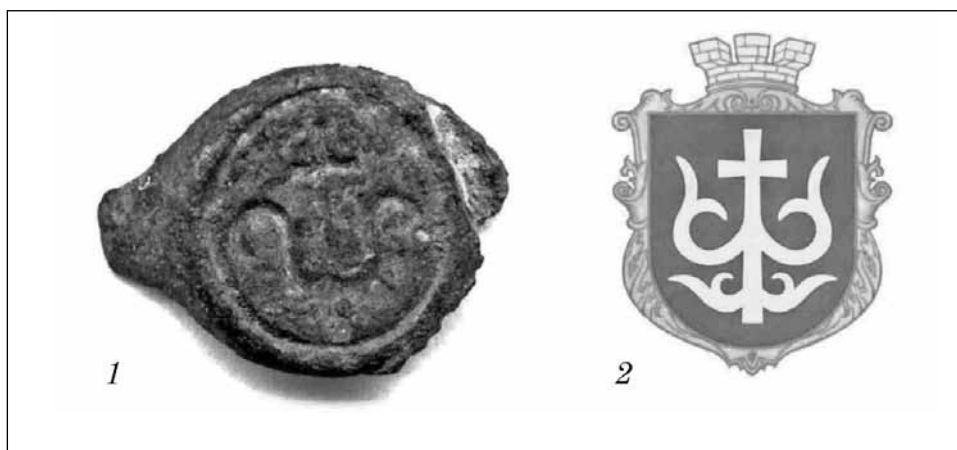

Рис. 7. Розквітлий князівський тризуб:

1 – зображення на перстні з пам'ятки; 2 – сучасний герб смт. Шацьк

тошарового поселення та городища давньоруського часу у смт. Шацьк Волинської області (урочище «Сад») 2009 року / О. Златогорський, С. Демедюк. – Луцьк, 2010. – 179 с. // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2009/172.

Златогорський О. Інвестиційний проект «Шацьке городище» / О. Златогорський, С. Демедюк // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України: матер. XXXV Міжнар. іст.–краєзн. наук. конф. – Луцьк, 2010. – Вип. 35. – С. 57–68.

Златогорський О. Рятівні дослідження у селищі Шацьк на Волині 2009–2010 рр. / О. Златогорський, С. Демедюк // Середньовічні міста Полісся: тези доп. Міжнар. наук. археолог. конф. (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). – К.–Олевськ, 2011. – С. 25–26.

Івакін Г.Ю. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. / Г.Ю. Івакін, О.М. Іоаннісан // Дьньслово: зб. праць на пошану дійсного члена Національної Академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С. 191–213.

Кухаренко Ю.М. Средневековые памятники Полесья / Ю.М. Кухаренко. – М., 1961. – 39 с.; табл.

Панишко С. Стіжкові городища Волині / С. Панишко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 329–337.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археологической комиссии. Том 2: Ипатьевская летопись. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1843. – VI+377 с.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1967. – № 140. – 240 с.

Раппопорт П.А. Город Рай / П.А. Раппопорт // Acta Baltico-Slavica. – Białystok, 1969. – Т. VI. – С. 175–179.

Раппопорт П.А. Новые данные по исторической географии Вольни / П.А. Раппопорт // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – М., 1964. – Вип. 99. – С. 54–58.

О. Е. Златогорский, С. В. Демедюк

ДРЕВНЕРУССКОЕ ГОРОДИЩЕ «РАЙ» В СЕЛИЩЕ ШАЦК НА ПОЛЕСЬЕ

В статье на основе новых археологических источников и анализа летописных данных утверждается локализация древнерусского города Рай, упомянутого в летописи под 1255 и 1287 гг., на восточной окраине современного поселка Шацк Волынской области. Предыдущая интерпретация локализации этого города, автором которой был П.А. Раппопорт, подвергается критике и пересмотру. Авторы приводят широкую аргументацию и отмечают следующие составляющие преобладающего выбора локализации летописного Рай в Шацке, а не в Яревище: 1) согласно сообщению летописца городок построен на берегу озера: в Шацке памятник находится на берегу озера Люцимир, в Яревище – вообще никакого озера нет, 2) ехать из Каменца до Любомля удобнее и логичнее через Шацк, а не Яревище и 3) самое главное: культурный слой древнерусского времени на памятнике, локализованном П.А. Раппопортом, – отсутствует.

Памятка в Шацке и в плане археологическом представляет нечто новое явление в науке, хотя уже устоявшееся в историографии с подачи того же Павла Раппопорта. Древнерусское городище в Шацке относится к категории так называемых «стожковых», основной морфологической характеристикой которого является отсутствие валов и рвов и наличие насыпного эскарпа, что преобладает над окружающим равнинным ландшафтом. Памятка находится на восточной окраине поселка Шацк, на высоком мысу на берегу озера Люцимир, который поднимается на 4 м над уровнем воды. Озеро находится с южной стороны памятника, с восточной и северо-восточной сторон он ограничен болотом, а северную и западную часть занимает современная жилая застройка. Местное население эту территорию называют «Гора», а в картографических документах советской эпохи она значится как урочище «Сад».

В течение 2009–2011 гг. археологическими экспедициями под руководством авторов исследованы 671 кв.м площади четырьмя раскопами и двумя транше-

ями. Археологічні об'єкти древнеруського періоду виявлені виключно в розкопках, які прилягають одна до одної і розташовані по центру пам'ятника. Вони представлені 22 спорудами і 10 ямами, які хронологічно розподіляються наступним чином: 1) X–XI вв. – 20 об'єктів, 2) XI–XII вв. – 8 об'єктів, 3) XII–XIII вв. – 4 об'єкта.

Серед індивідуальних знахідок окремого значення заслуговує виріб з рога, який має завершення у вигляді голови звіра з відкритою пащею, основа предмету орнаментована рядами узору у вигляді рядів трикутників між двома смугами. Подібна знахідка відома з розкопок Десятинної церкви в Києві (датирувано відповідно – X в.). Відмінним є лише зображення «тіла» звіра: якщо шацьке виріб орнаментовано рядами насечок (рун –?), то київський – обрамлений витим орнаментом скандинавського стилю. Стилистичне сходинство узору на предметі наводить на думку, що ці вироби мають балтійське походження. Привертає увагу один перстень з князівським знаком-трезубцем. Він виготовлений з міді, трезубець поданий у вигляді квітки. На основі цього перстня-печатки авторами розроблено, а поселковим комітетом затверджено сучасний герб Шацька. Важливими знахідками з Шацького городища є дві висліє печатки. На лицьовій стороні першої зображений архангел Михаїл, а на звороті – напис у три рядки «ДЪНЪСЛОВО». Ця печатка належить половецькому, новгородському, туровському, а пізніше і великому київському князю Святополку-Михайлу Ізяславовичу (1050–1113). Друга печатка на лицьовій стороні має погрудне зображення святого Андрія, а на звороті напис «WT АНДРЕЯ». Раніше ця печатка не була ідентифікована, але останні епіграфічні дослідження доводять її стилістичну близькість до печаток Ратибора, що може бути свідченням їх синхронності. Що стосується атрибуції даної печатки, можна передбачити, що вона належала комусь – то з князівських намісників рубежу XI–XII століть. Комплекс останніх археологічних знахідок дозволяє авторам верифікаційно зробити ще одне уточнення в історичній географії Волині древнеруського періоду: Шацьке озеро в XII в. входило до складу Туровського князівства.

O. Zlatogorsky, S. Demeduk

THE ANCIENT RUS FORTIFIED SETTLEMENT «RAJ» IN SHATSK, POLISSYA

The article considers and analyzes chronological data as to the localization of the ancient town Raj, mentioned in the manuscripts chronicles of 1255 and 1287, in the eastern suburb of modern Shatsk. The analysis has been done on the basis of new archeological sources. The former interpretation of the location of the town, the author of which was P.O. Rappoport, is being criticized and reviewed in the article. The authors present vivid argumentation and emphasize the following factors, indicating the prevailing choice of localization of the chronological Raj in Shatsk and not in Jarevyshche. They are: 1) according to the chronicle the town was founded on the bank of the lake: in Shatsk the settlement is situated on the bank of the lake Lutsymyr, there is not any

lake in Jarevyshche; 2) to move from Kamyanets' to Lyubomir is much more convenient through Shatsk, not Jarevyshche; 3) the most important factor: there is not any cultural strata of ancient Rus on the ancient sample, localized by P.O. Rappoport

From the archeological point of view the ancient pattern in Shatsk is a new phenomenon in science, though it has already become acknowledged in historiography due to Pavlo Rappoport. The ancient settlement in Shatsk belongs to the category of the so called «stizhka». The main morphological characteristics of them is absence of the ramparts and pits and existence of mounds rising above the surrounding flat landscape.

The ancient pattern is situated in the eastern suburb of Shatsk, on the highness of the lake Lyutsymyr, rising *u* meters above the water level. The lake is situated on the southern side of the pattern, from the eastern and northern-eastern sides it is restrained by the swamp, the northern and western part is occupied by the residential buildings. The local population gave the name «Gora (mountain)» to it, but on the maps of soviet time it got the name of «Sad (garden)».

During 2009–2011 archeological expeditions guided by the authors of the article explored 671 sq. m. of the territory of four excavations and two trenches. The ancient remnants have been found only on the excavated areas located closer to the center of the monument-pattern. They are represented by 22 buildings and 10 pits, which chronologically may be grouped accordingly: 1) X–XI cent. – 20 objects; 2) XI–XII cent – 8 objects; 3) XII–XIII cent – 4 objects. Among the unique findings the most interesting is the pattern made of horn the top of which is decorated with the head of an animal with the opened mouth. The bulk of the object is ornamented by the rows of drawings in the form of triangles between two lines. Similar to this pattern is known from the excavations of the Desyatynna church in Kyiv dating back to X cent. They differ only in the ornamentation of the animal «body»: the Shatsk pattern is ornamented with the rows of runes, and the Kyiv sample is framed with the curly ornament in Scandinavian style. The stylistic similarity of the ornaments brings us to the conclusion that those objects are of the Baltic origin.

One ring with the Prince's trident-sign attracts special attention. It is made of copper, the trident looks like a flower in blossom.

The authors have worked out and the village Council adopted the modern coat of arms of Shatsk. The basis of it is the ring-seal of those archeological findings.

Another important findings from Shatsk settlement are two so-called hanging seals. One of them on the face side has the picture of archangel Mykhail and on the back side inscription in three lines «ДЪНЪСЛОВО». This seal belongs to polotskyj, novgorods'kyi, turivs'kyj and later to great Kyiv Prince Svyatoslav–Mykhail Iziaslavovych (1050–1113). The second seal on the face side has the picture of st. Andrii, and on the back side the inscription «WT АНДРЕЯ». The seal has not been identified yet, but recent investigations prove its stylistic similarity with the seals of Ratiбор, which may be considered as their identity. As to its attribution the seal may be supposed to belong to one of the Prince's governors at the edge of XI–XII cent.

The number of recent archeological sources give the authors possibility to make one more specification in the historic geography of ancient Volyn: Shatsk lake district in XII cent belonged to the Turiv Principality.